

QADIMGI XORAZM TILI VA YOZUVINING AYRIM MASALALARI

R.Shukurov

Nizomiy nomidagi O'zMPU dots, v/b., PhD

Yer yuzida odamzod paydo bo'lganiga million yildan ko'proq davr o'tgan bo'lsa, ana shu davr tarixining so'nggi bosqichida, ya'ni bundan taxminan 6-5 ming yilcha avval qadimgi Misr, Mesopotamiya, Shimoliy-g'arbiy Hindiston, Xitoy hududlarida yozuv va yozuv madaniyati paydo bo'ldi.

Miloddan avvalgi III – ming yillikda paydo bo'lgan Misr iyerogliflari va Mesopotamiya mixxat yozuvlari hali harfsiz yuzlab shakllardan iborat bo'lib, ularni o'zlashtirish va amaliyotda foydalanish juda ko'p qiyinchiliklar tug'dirgan. Oradan bir necha asr o'tgach tarixiy zarurat taqozosi bilan jahon tarixda birinchi bo'lib Old Osiyo xalqlari o'zlarining xarfli alifbo tizimini yaratadilar. Miloddan avvalgi XV-XII asrlarda O'rta yer dengizining sharqida joylashgan Ugarit shahri podsholigida 30 harfdan iborat o'ziga xos mixxat yozuvining alfavit sistemasi vujudga keldi.¹⁹ Shu bilan bir qatorda o'sha davrda Finikiyada ancha takomillashgan alfavitli yozuv sistemasi ham yaratiladi. Ingliz arxeologi Flinders Petri 1905 yili Sinay tog'ida joylashgan mis konidan miloddan avvalgi XV asrga oid toshga o'yib yozilgan yozuv namunalarini topadi. Unda hammasi bo'lib 30 ta harf aniqlangan. Olimlarning ta'kidlashlaricha harfli yozuvlarning vatani aynan Finikiya bo'lgan.²⁰

Keyinchalik fanda bu yozuv Oromiy yozuvi nomini oldi. Ma'lumki, miloddan avvalgi II ming yillik oxirida Suriya, Finikiya va boshqa sharqiy O'rta yer dengizi mamlakatlariga Arabistondan semitzabon oromiy qabilalari kirib kelishi kuzatiladi. Ularning tili Suriya va Shimoliy Mesopotamiya xalqlari o'rtasida keng tarqalib, asosiy tillardan biriga aylangan va oromiy tili va yozuvi nomi bilan mashxur bo'lgan. Oromiy yozuvi o'z navbatida keyinchalik O'rta Osiyo xalqlarining yozuv madaniyati taraqqiyotiga ham o'zining katta ta'sirini ko'rsatgan.

Qadimgi sharq yozma va arxeologik manbalardan ma'lumki, miloddan avvalgi II-ming yillik o'rtalari va oxirlari Markaziy Osiyo, Afg'oniston, Hindiston va Eron tarixi hind-eron qabilalarining yoyilishi bilan bog'liq kechdi. Freymanning fikricha, O'rta Osiyo xalqlari miloddan avvalgi II ming yillikdayoq Eronchadan kam farq qiluvchi tilda gaplasha boshlaganlar.²¹

Xorazm tili va yozuviga to'xtaladigan bo'lsak, shuni ta'kidlash joizki Xorazm qadimgi Sharq sivilizatsiyasining shimol tomonga, dastlab skiflar, so'ngra turklarning dasht qabilalari olamiga qarab juda ichkari kirib borgan tayanch nuqtasi edi. O'rta Osiyodagi sivilizatsiya o'choqlarining tarixini ko'chmanchi qabilalar tarixidan ajralgan holda tasavvur qilish qiyin. Bu gap ayniqsa qadimgi Xorazm hududiga ko'proq dahldordir.²²

¹⁹ История древнего Востока. Москва. Выс. шк. 1988. Б.221

²⁰ Косидовский З. «Библиейские сказания. Сказания евангелистов». Москва. 1990. стр. 56-57

²¹ Фрейман А.А. «Хорезмийский язык». М.-Л. 1951. стр. 7.

²² Толстов С.П. Қадимги Хоразм маданиятини излаб. Тошкент. 1964. 381-бет.

Shundan kelib chiqqan holda olimlar Xorazm tilini osetin va sug'd tillari bilan birgalikda hind-yevropa tillarining qadimgi massaget va skif (sak) tillari chatishishi natijasida vujudga kelgan «Shimoliy Eron» deb ataluvchi sak-sarmat guruhiga kiritishadi.

Qadimgi xorazm tilini rus olimi V.A. Livshits Sug'd va shimoliy-sharqiy Eron tillari oralig'idagi o'ziga xos til bo'lib, uning parfiya, osetin va «Avesto» tillari bilan o'zaro umumiyliigi bor deb hisoblagan.²³

Xorazm xududlari (quyi Amudaryo havzasi)da 1937 yildan boshlangan arxeologik qazishmalar davomida ko'plab moddiy madaniyat yodgorliklari topilgan bo'lsada, biroq, Xorazm tili va yozuvini o'zida aks ettiruvchi topilmalar miloddan avvalgi I-ming yillikning o'rtalarigacha bo'lgan madaniy qatlamlarda arxeologlarimiz tomonidan hanuzgacha qayd qilinmagan. Ma'lumki, davlatchilik va boshqa ijtimoiy-siyosiy jarayonlarni yozuv madaniyatisiz tasavvur qilib bo'lmaydi.

Markaziy Osiyoning Ahamoniylar davlati tarkibiga kiritilishi bir tomondan erkinlik va mustaqillikning yo'qotilishiga olib kelgan bo'lsada ikkinchi tomondan qadimgi Xorazm ham Sharq tamadduni yoyilgan mintaqalar doirasiga kiritildi. Quyi Amudaryo havzalarida sug'orma dehqonchilik madaniyati jadallashib, hududda shaharsozlik madaniyati o'z rivojining yangi bosqichiga ko'tarildi.

Oromiy alifbosi qadimgi fors yozuviga nisbatan ancha oson bo'lganligidan Ahmoniylar saltanatining ma'muriy boshqaruv ishlarida keng qo'llanila boshlanadi. Keyinchalik O'rta Osiyoning turli rayonlarida oromiy yozuviga asoslangan mintaqaviy yozuvlar (xorazmiy, boxtariy, sug'd) paydo bo'ldi va ularning Markaziy Osiyo va Uzoq Sharqdagi keyingi namunalari – uyg'ur, mo'g'ul va manjur alifbolari tarkib topdi. Xorazm alifbosi Ahamoniylar davridagi klassik oromiygacha borib taqaluvchi alohida mustaqil tarmoqni tashkil etadi. Olimlarning qayd qilishlaricha Xorazm alifbosida oromiycha an'analar yuqorida sanab o'tilgan alifbolarning hammasidan ko'ra ko'proq saqlanib qolgan. Xorazm yozuvi uzoq yillar mobaynida kam o'zgarishlarga uchragan.²⁴

O'rta Osiyo xalqlarining eng qadimgi yozuvi bu xumning sirtiga tushirilgan Xorazm tilidagi qisqa yozuvdir. Bu yozuv namunasi Katta Oybuyirqal'a shahar xarobasidan topilgan bo'lib, u miloddan avvalgi V-IV asrlarga tegishlidir.

Miloddan avvalgi IV – milodiy I asrlarga taalluqli Qo'yqirilganqal'a yodgorligidan xum sirtiga bitilgan yozuv namunasi topilib, u oromiycha osonlikcha o'qiladigan xat bilan o'yib yozilgan edi. Yozuv Spbr | DK -«Aspabarak» yoki «Aspabadak» deb o'qiladi. Shubhasiz bu so'z eronchadir. So'zning ot o'zagi ham, fe'l o'zagi ham, uning oxiridagi affiks ham eronchadir. So'zni «otda ketayotgan» yoki «ot minib turgan» (chavandoz) deb tarjima qilish mumkin. Umuman Qo'yqirilganqal'a yozuvlarining xronologik chegarasi miloddan avvalgi III asrga, eng so'nggilari miloddan avvalgi II asrning boshlariga to'g'ri keladi.²⁵

²³ Лившиц В.А. Иранские языки народов Средней Азии. Т-1. Москва. 1962. стр. 139.

²⁴ Толстов С.П. Лившиц В.А. Датированные надписи на хорезмийских оссуариях с городища Ток-Кала. Советская этнография. 1964. стр. 54.

²⁵ Толстов С.П. По древним дельтам Окса и Яксарта. Москва. 1962. стр. 130.

Qadimgi xorazm yozuvi yodgorliklari bizning davrimizga qadar numizmatik materiallarda, qadimgi xo'jalik buyumlarida (kumush piyola va kosalarda) saqlanib kelgan. Shuningdek arxelogik izlanishlar jarayonida Tuproqqal'a, To'qqal'a va Mizdahkon shahar-qal'alaridan ham juda ko'plab yozuv namunalari arxivi topilganki, qo'lga kiritilgan boy yozuv yodgorliklari qadimgi Xorazmning arab istilosiga qadar bo'lgan siyosiy, moddiy va ma'naviy hamda xo'jalik munosabatlari tarixini yanada teranroq idrok etishga yordam beradi.

Xorazm yozuvining nodir namunalari milodimizning III-IV asrlari chegarasiga tegishli Tuproqqal'a yodgorligidan topilgan «Tuproqqal'a arxividir». Bu yozuv namunalari asosan teri, yupqa taxtachalar va tayoqchalarga yozilgan. Topilgan yuzlab xujjatlardan yog'och taxtachalarga yozilgan 18 tasi yaxshi saqlangan. Teriga bitilgan yozuvlar ko'pchilikni tashkil qilsada, ularning aksariyati yaxshi saqlanmaganligi bois 8 ta namunasinigina batafsil o'qishga, umuman 26 ta xujjatni qiyosiy o'qib tahlil qilishga muvaffaq bo'lindi. Yozuvlarning hammasi qora siyoh bilan yozilgan. Tuproqqal'a xujjatlaridagi yozuvlar orqali Xorazm alifbosida oromiy yozuvida ham mavjud bo'lgan 19 ta harf aniqlangan. Oromiydagi 3 ta harfning uchratilmaganligini (bular t, s, q harflari) xorazm tili va yozuvi bu davrga kelib ma'lum fonetik va grammatik o'zgarishlarga uchraganligi bilan izohlash mumkin.²⁶

Tuproqqal'a xujjatlaridagi yozuvlar Xorazm kursiv xati taraqqiyotining boshlang'ich bosqichini tashkil etib, uning keyingi rivoji Yakka Porson va To'qqal'a ostadonlaridagi yozuvlarda nomoyon bo'ladi. To'qqal'a miloddan avvalgi I, milodiy XI asrlarga taalluqli yodgorlik bo'lib, 1962-1964 yillarda bu yerda olib borilgan qazishmalar jarayonida xorazmcha yozuvlar bitilgan 54 ta sopol ostadonlar topildi. Shulardan 49 tasi yaxshi saqlangan bo'lib, ularning dastlabki o'qilishini va sharhlarini S.P. Tolstov, V.A. Livshits va A.V. Gudkovalar e'lon qilgan edilar.²⁷

Sopol ostadonlar qapqog'iga bitilgan ba'zi yozuvlar uzundan uzoq bo'lsa, ba'zilari qisqa, bir yoki ikkita so'zdan iborat bo'lib ularda asosan marhumning ismi va ajdodi yoki uning sharafiga bitilgan diniy mazmundagi nasihatimiz so'zlardir. Yozuvlarga qarab To'qqal'a yozuv uslubining Tuproqqal'a yozuvidan birmuncha taraqqiy etganini kuzatish mumkin.

Arab istilosi va qadimgi xorazm yozma yodgorliklari noyob namunalarining yo'q qilib tashlanashi oqibatida X-XI asrlardayoq Xorazmda arab-fors alifbosi asosida xorazm tilining fonetik xususiyatlarini o'zida aks ettiruvchi yozuv yaratiladi. IX-XI asrlarga kelib Turon zaminida turkiy tilli qabila-elatlar hukmron mavqega ega bo'la borib, an'anaviy qadimgi mahalliy til va yozuvlarni siqib chiqara boshlaydi. Qadimgi xorazm tili va yozuvi ham anashu jarayonlar ta'siriga tortila boshlanadi. Ammo arab grafikasida bo'lsada Xorazm tilidan XI asr boshlarida Xorazmshohlar saroy yozishmalarida keng foydalanilgan. Tarixiy Bayxakiyda keltirilishicha, 1017 yilda Xorazmni bosib olgan Mahmud G'aznaviy Xorazmshohlar saroyi xujjatlarini tintuv qilayotganida arabcha imlodagi notanish tildagi maktubni topadi. Aniqlanishicha, maktub Yaqub Jandiy tomonidan xorazmshohga yozilgan bo'lib, unda

²⁶ Толстов С.П. Лившиц В.А. Датированные надписи на хорезмийских оссуариях с городища Ток-Кала. Советская этнография. 1964. N 1. стр. 55.

²⁷ Гудкова А.В. Ток-Кала. Ташкент. 1964. стр. 3.

bosqinchi Mahmud G'aznaviy nomiga ko'p haqoratomuz so'zlar bitilgan edi. Xat mazmunidan xabardor bo'lgan Mahmud Yaqub Jandiyni dorga osishga buyuradi. Umuman Xorazm tili XIII asr oxirigacha nafaqat so'zlashuv tili, balki arab va tojik tillari singari yozuv tili sifatida o'z ahamiyatini saqlab keladi²⁸. XIV asrga kelib bu til istemoldan chiqib o'lik tilga aylanadi.

²⁸ Лившиц В.А. Иранские языки народов средней Азии. Народы Средней Азии и Казахстана. I. М., 1962. стр.138.